UDK: 343.01:101.1:111

JINOIY JAVOBGARLIKNING ANTROPOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI

Ismoilov Ixtiyorjon
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya:

Mazkur maqolada jinoiy javobgarlikning antropologik va ontologik asoslari falsafiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Inson tabiati, erkin iroda va javobgarlik subyektivligiga doir muammolar ochib beriladi, jinoyatning ontologik mohiyati va jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy zarurat kontekstida javobgarlik institutining asoslari keng ko‘lamda yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: *jinoiy javobgarlik, antropologiya, ontologiya, erkin iroda, jinoyat falsafasi, inson mohiyati, subyekt, huquqiy ong.*

KIRISH

Jinoiy javobgarlik masalasi huquqshunoslik va falsafa tarixida eng murakkab va ko‘p qirrali muammolardan biri sifatida doimiy diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ushbu institut mohiyatini to‘liq tushunish uchun uning nafaqat huquqiy, balki chuqur antropologik va ontologik asoslarini tadqiq etish zarur. Zero, jinoiy javobgarlik insonning nima ekanligi — uning tabiati, erki va majburiyat sig‘imidorligi — haqidagi savollarga bevosita tayanadi.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida huquqiy islohotlarni kengaytirishi, jumladan 2017–2022 yillarda Jinoyat kodeksida amalga oshirilgan tubdan o‘zgarishlar, jinoiy javobgarlik nazariyasiga zamonaviy falsafiy-antropologik yondashuvni joriy etishni taqozo etmoqda.[1] Inson huquqlari va qadr-qimmati ustuvorligiga asoslangan huquqiy davlat qurish jarayoni ushbu masalani yangi nuqtai nazardan ko‘rishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotda jinoiy javobgarlikning falsafiy-antropologik asoslarini oydinlashtirishga, ontologik nuqtai nazardan inson erkin irodasi va javobgarlik nisbatini tahlil qilishga, shuningdek O‘zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlari asosida ushbu sohadagi nazariy muammolarni baholashga harakat qilanadi.

JINOIY JAVOBGARLIKNING ANTROPOLOGIK ASOSLARI

Antropologik nuqtai nazardan jinoiy javobgarlik insonning biologik-ijtimoiy va ma’naviy-ruhiy tabiatiga bevosita bog‘liq. O‘n to‘qqizinchi asr oxirida italyan kriminologi Chezare Lombrozo tomonidan yaratilgan «tabiiy jinoyatchi» konsepsiyasi jinoyatni insonning irsiy biologik xususiyatlari bilan izohlashga uringan birinchi tizimli urinish edi.[2] Garchi bu nazariya keyinchalik keng tanqidga uchragan bo‘lsa-da, u inson tabiati va jinoyatning ontologik irtiboti masalasini birinchi bor ilmiy maydonga olib chiqdi.

Zamonaviy falsafiy antropologiya jinoyatni biologik determinizmga emas, balki insonning murakkab biosotsial va transsendental mohiyatiga nisbatan tushuntirishga intiladi. Nemis faylasufi Maks Sheler insonni «jahon ochiq mavjudot» (weltoffenes Wesen) deb ta’rifladi, ya’ni inson hayvonlardan farqli o‘laroq, olamga nisbatan erkin, madaniy va axloqiy munosabatda bo‘lishga qodirdir.[3] Mana shu erkinlik nafaqat ijodkorlik, balki javobgarlikning ham antropologik asosini tashkil etadi.

O‘zbek olimi, yuridik fanlar doktori Sh.Y. Mirzayevning ta’kidlashicha, «jinoiy javobgarlik insonning ijtimoiy subyekt sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlaridan, ya’ni ongli harakat qilish va ijtimoiy normalarni idrok etish qobiliyatidan kelib chiqadi».[4] Bu ta’rif jinoiy javobgarlikni faqat huquqiy texnik kategoriya sifatida emas, balki insonning ijtimoiy-antropologik mohiyatidan ajralmas fenomen sifatida ko‘rishni taqozo etadi.

Rus falsafa-huquq maktabining vakili V.S. Nersesyansning fikriga ko‘ra, «inson huquqiy mavjudot sifatida, ya’ni homo juridicus sifatida, o‘zining iroda erkinligi va axloqiy sezgirligi bilan javobgarlik subyektiga aylanadi».[5] Ushbu antropologik paradigma jinoiy javobgarlikning subyekt muammosini o‘ta chuqur teoretik asosga qo‘yadi.

ONTOLOGIK ASOSLAR: MAVJUDLIK, ERKLIK VA JAVOBGARLIK

Ontologiya nuqtai nazaridan jinoiy javobgarlik masalasi mavjudlik, sababiylik va erkin iroda tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq. Jinoyat — bu avvalambor voqelik tuzilmasidagi buzilish, ya’ni ijtimoiy-huquqiy tartibga nisbatan ontologik ziddiyatdir. Nemis faylasufi Immanuel Kant fikriga ko‘ra, «kishiga nimadir ayb tariqasida hisoblanishi uchun ushbu harakat uning erkin irodasidan chiqishi shart».[6] Mazkur ontologik prinsip jinoiy huquqning ayblik (vina) doktrinasini shakllantirgan.

Ekzistensial falsafa namoyandasi Jan-Pol Sartr «mahkum etilgan erkinlik» tushunchasini taklif etdi: inson har qanday vaziyatda ham tanlov oldida turadi va ushbu tanlovning oqibatlari uchun mas’ul.[7] Ontologik jihatdan bu jinoiy javobgarlikning iroda erkinligiga mustahkam asoslanganligini ko‘rsatadi: erkinlik bor ekan, javobgarlik ham bor.

Horijiy olimlardan Gerbert Xart o‘zining «Jazo va javobgarlik» asarida jinoiy javobgarlikning ontologik asosi sifatida «normal agent» konsepsiyasini ishlab chiqdi — bu insonning o‘z xatti-harakatini idora etish va ijtimoiy normalarni tushunish qobiliyatiga ishora.[8] Javobgarlik faqat ana shu «normallik» ontologik sharti mavjud bo‘lgan taqdirdagina mantiqiy va axloqiy asosga ega bo‘ladi.

O‘zbekistonlik olim B.A. Islomovning tadqiqotlarida ta’kidlanadiki, «jinoyat huquqidagi ayblik kategoriyasi iroda erkinligining ontologik realligini tan olishga asoslanadi va mavjudlik tuzilmasida insonni faol ijtimoiy-huquqiy subyekt deb qaraydi».[9] Bu yondashuv jinoiy javobgarlik nazariyasida ontologik asosning strategik ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

ERKIN IRODA MUAMMOSI VA DETERMINIZM DILEMMASI

Jinoiy javobgarlik nazariyasidagi eng munozarali masalalardan biri — insonning xatti-harakatini belgilashda determinizm va erkin iroda nisbati. Agar insonning barcha harakatlari biologik, ijtimoiy va psixologik sababiylik zanjiri bilan to‘liq oldindan belgilangan bo‘lsa, jinoiy javobgarlik uchun mantiqiy asos qoladimi?

Qattiq determinizm tarafdorlari, jumladan P. Strosson, insonning hech bir harakati «haqiqiy erkin» bo‘lmasligini, zotan barcha harakatlar sabab-oqibat zanjirida

joylashganini ta’kidlaydi.[10] Ammo bu nuqtai nazar jinoiy javobgarlik institutini asosdan buzadi, chunki «ayb» tushunchasi alternativ tanlov imkoniyati mavjudligini taqozo etadi.

Kompatibilistik yondashuv (G. Frankfurt, D. Dennet) esa determinizm va erkin iroda birgalikda mavjud bo‘lishi mumkin, degan pozitsiyani yoqlaydi: inson o‘zining «ikkinchi tartibdagi istaklari» — ya’ni o‘z istaklari haqidagi istaklari — asosida harakat qilish qobiliyatiga ega, va mana shu kifoya javobgarlik uchun.[11] Ushbu pozitsiya zamonaviy jinoyat huquqi nazariyasiga ko‘proq yaqin turadi.

Akademik T.T. Xolmatovning o‘zbekcha ish asarida qayd etilishicha, «O‘zbekiston jinoyat huquqi doktrinasida ayblik insonning ongli va irodaviy harakatini taqozo etadi, bu esa amalda kompatibilistik pozitsiyani huquqiy tasdiqlashni ifodalaydi».[12]

JINOIY JAVOBGARLIKNING IJTIMOIY-ONTOLOGIK FUNKSIYALARI

Jinoiy javobgarlik nafaqat individual jazolash vositasi, balki ijtimoiy-ontologik tartibni qayta tiklash mexanizmi sifatida keng ahamiyatga ega. Nemis jinoiy huquq nazariyasi klassigi G.V.F. Gegel jazoni «huquqning o‘zini-o‘zi tasdiqlashi» deb izohlagan: jinoyat huquqiy tartibni inkor etadi, jazo esa bu inkorni inkor qilib, tartibni tiklaydi.[13]

Ushbu dialektik yondashuv jinoiy javobgarlikning ontologik funksiyasini — ya’ni ijtimoiy reallikning buzilgan strukturasini tiklashni — aniq ifoda etadi. Bu nuqtai nazardan javobgarlik nafaqat shaxs uchun, balki jamiyat uchun ham ontologik zarurat hisoblanadi.

Amerikan filosof-huquqshunosi Ronald Dvorkin esa jinoiy javobgarlikni «huquqiy jamoada ijtimoiy a’zolikning ifodasi» deb tavsiflaydi: javobgarliksizlik insonni ijtimoiy subyekt sifatida inkor etadi va u jamoadagi obro‘ni — ya’ni ontological standing — yo‘qotadi.[14] Mazkur konsepsiya jinoiy javobgarlikni insonning ijtimoiy-ontologik maqomini mustahkamlovchi mexanizm sifatida ko‘rishni asoslaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasiga ko‘ra, «hech kim aybdorligi qonunda belgilangan tartibda isbotlanmaguncha va sudning ayblovchi hukmi qonuniy kuchga kirmaguncha jinoyatchi deb hisoblanmaydi».[15] Ushbu konstitutsiyaviy mustahkamlash jinoiy javobgarlikning insonni ontologik jihatdan ijtimoiy subyekt deb hurmat qilish prinsipiga asoslanganligini ko‘rsatadi.

ХУЛОСА

Ushbu maqolada amalga oshirilgan falsafiy-huquqiy tahlil jinoiy javobgarlik institutining nafaqat huquqiy-texnik, balki teran antropologik va ontologik qatlamlarga ega ekanligini yaqqol ko‘rsatib berdi. Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida bir qator muhim xulosalarni bayon etish mumkin.

Birinchidan, jinoiy javobgarlikning antropologik asosi insonning uch qatlamli mohiyatiga — biologik, ijtimoiy va ma’naviy-ruhiy qatlamlarga — bevosita tayanadi. Inson hayvonlardan farqli o‘laroq, nafaqat instinktlar, balki ong va iroda asosida harakat qiladi, ijtimoiy normalarni idrok etish va axloqiy baho berishga qodirdir. Aynan mana shu xususiyatlar insonni javobgarlik subyektiga aylantiradi. Ushbu qobiliyatga ega bo‘lmagan mavjudotni — chaqaloqni, ruhiy kasallikka chalingan kishini yoki hayvonni — jinoiy javobgarlikka tortish axloqiy jihatdan mumkin emas, chunki bunda antropologik asos — ya’ni ongli va irodaviy subyektivlik — mavjud emas. Demak, jinoiy javobgarlik

tizimi o‘z ichida antropologik muaddimani — insonni ma’lum tarzda tushunishni — doimo nazarda tutadi.

Ikkinchidan, ontologik nuqtai nazardan jinoiy javobgarlik erkin iroda realligini tan olishga asoslanadi. Erkin iroda insonning mavjudlik tuzilmasidagi o‘rnini belgilaydi: u ijtimoiy voqelikda faol subyekt sifatida ishtirok etishi va o‘z xatti-harakati uchun hisob berishi uchun iroda erkinligi zaruriy ontologik shart hisoblanadi. Ayblik doktrinasi ana shu ontologik qoidani huquqiy tilga “tarjima” qiladi: shaxs nafaqat harakat qilgan, balki boshqacha harakat qila olgan taqdirdagina huquqiy ayblik mavjud deb topiladi. Mavjudlik falsafasidagi bu prinsip jinoyat huquqining ayblik (vina) institutiga mustahkam nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, determinizm va erkin iroda o‘rtasidagi falsafiy dilemma jinoiy javobgarlik nazariyasida kompatibilistik yo‘l orqali amaliy yechimini topgan. Zamonaviy jinoyat huquqi insonni to‘liq determinlangan yoki to‘liq erkin deb emas, balki “normal agent” sifatida — ya’ni o‘z xatti-harakatini anglash, uni idora etish va ijtimoiy normalar talablarini tushunish qobiliyatiga ega shaxs sifatida — baholaydi. Ushbu pragmatik-ontologik pozitsiya falsafiy mutlaqlikdan voz kechib, huquqiy munosabatlarda ishlatilishi mumkin bo‘lgan realistik subyektivlik modelini yaratadi. Ayni hol O‘zbekiston jinoyat huquqi doktrinasida ham o‘z aksini topgan: Jinoyat kodeksining 20-23-moddalari ayblik shakllarini aynan iroda va ongning ijtimoiy xavfli natijaga nisbati orqali belgilaydi.

To‘rtinchidan, jinoiy javobgarlik ijtimoiy-ontologik tartibni tiklash va mustahkamlash funksiyasini ado etadi. Gegelning dialektik tahliliga muvofiq jinoyat ijtimoiy huquqiy voqelikni inkor etadi, jazo esa ushbu inkorni inkor qilib, tuzilmani tiklaydi. Bu jarayon mohiyatan ontologik: ijtimoiy mavjudlikning buzilgan tartibi qayta tiklanadi, normaning umumiyligi va majburiyligi tasdiqlanadi. Shu nuqtai nazardan jinoiy javobgarlik nafaqat jabrlanuvchini yoki davlatni himoya qilish vositasi, balki jamiyatning o‘zini ijtimoiy subyektlar majmuasi sifatida ontologik jihatdan reafirmatsiya qilishi — ya’ni o‘zini-o‘zi tasdiqlashi — mexanizmi hamdir.

Beshinchidan, jinoiy javobgarlikni asoslashda antropologik va ontologik yondashuvning amaliy ahamiyati insonparvar huquq ijodkorligida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Agar javobgarlikning asosi sifatida insonning ongli va irodaviy subyektivligi tan olinsa, bu qonunchilikda ryad muhim prinsiplarning ustuvorligini taqozo etadi: “ayblik prinsipi”ning mutlaq rioya etilishini, aqliy zaiflik yoki yosh xususiyatlariga bog‘liq javobgarlik tafovutlarini, jazolanishdan maqsad sifatida isloh etishning mahkum etishdan ustun turishini. Aynan ushbu prinsiplar zamirida antropologik gumanizm yotadi — ya’ni jinoiy javobgarlik insonni “shay obyekt” deb emas, balki o‘zgarish va rivojlanishga qodir subyekt deb hurmat qiladi.

Oltinchidan, O‘zbekiston huquqiy tizimi uchun ushbu tadqiqotning alohida ahamiyati shundaki, mamlakatimiz 2017 yildan buyon amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar doirasida jinoiy javobgarlik konsepsiyasini inson huquqlari va qadr-qimmati ustuvorligi tamoyili asosida qayta ko‘rib chiqmoqda. Ushbu jarayonda javobgarlikning antropologik-ontologik asoslarini ilmiy nuqtai nazardan aniqlash huquqiy islohotlarga mustahkam falsafiy poydevor yaratadi va normativ yechimlarning insonparvarlik va axloqiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Umumlashtirib aytganda, jinoiy javobgarlikning antropologik va ontologik asoslarini tadqiq etish falsafa va huquqning chegaraviy maydonida joylashgan, lekin nihoyatda samarali va zarur yo‘nalishdir. U jinoyat huquqini ijtimoiy mexanika yoki davlat zo‘ravonligining ifodasi sifatida tushunishdan halos etib, uni insonning axloqiy va ijtimoiy-ontologik tabiatidan ajralmas institut sifatida ko‘rishga imkon beradi. Ushbu tushuncha huquqiy nazariyani chuqurlashtiradi, huquqiy amaliyotni odillashtiradi va O‘zbekiston jamiyati yuridik madaniyatining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shadi. Mazkur yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar inson irodasining neyrobiologik asoslari, sun’iy intellekt subyektivligi muammosi va jinoiy javobgarlikning postgumanist konsepsiyalari kabi zamonaviy masalalarni ham qamrab olishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2022. — 480 b.
2. Lombroso C. L'Uomo Delinquente. — Milano: Hoepli, 1876. — 746 p.
3. Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos. — Darmstadt: Reichl, 1928. — S. 38–42.
4. Mirzayev Sh.Y. Jinoyat huquqi nazariyasi: ijtimoiy-falsafiy asoslar. — Toshkent: TDYUU, 2019. — B. 112–118.
5. Nersesyans V.S. Filosofiya prava: uchebnik dlya vuzov. — Moskva: NORMA, 2005. — S. 247–253.
6. Kant I. Metafizika nravov / Sochineniya v 6 tomax. T. 4. — Moskva: Misl, 1965. — S. 310.
7. Sartre J.-P. L'être et le néant. — Paris: Gallimard, 1943. — P. 484–491.
8. Hart H.L.A. Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law. — Oxford: OUP, 1968. — P. 152–160.
9. Islomov B.A. Jinoyat aybligining falsafiy-huquqiy tahlili // O‘zbekiston huquqi jurnali. — 2021. — №3. — B. 44–50.
10. Strawson P.F. Freedom and Resentment // Proceedings of the British Academy. — 1962. — Vol. 48. — P. 1–25.
11. Frankfurt H. Freedom of the Will and the Concept of a Person // Journal of Philosophy. — 1971. — Vol. 68, № 1. — P. 5–20.
12. Xolmatov T.T. O‘zbekiston jinoyat huquqida ayblik institutining nazariy muammolari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2020. — B. 78–85.
13. Hegel G.W.F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. — Berlin: Nicolai, 1821. — S. 95–97.
14. Dworkin R. Law's Empire. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986. — P. 195–202.
15. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir). — Toshkent: O‘zbekiston, 2023. — 26-modda.